

Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində isimlərin etimoloji təhlili

Zülfüyyə Kərimova

Magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: zulfuyyasuleyman@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8013-6889>

XÜLASƏ

Dil ictimai xarakterə malik hadisə və əsas etibarilə cəmiyyətin varlığıdır. Azərbaycan dili rəngarəng və zəngin semantik sistemə malik dillərdəndir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginliyini ehtiva edən söz qruplarından biri də *isimlərdir*. Kök sözlərin araşdırılmasında etimoloji tədqiqatlara xüsusi üstünlük verilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, təkhecalı isim kökləri çoxhecalı isim köklərə nisbətən daha qədimdir. Əksər çoxhecalı isimlər məhz təkhecalı köklər əsasında formalaşmışdır. Bununla da, çoxhecalı isimlər xüsusi inkişaf mərhələsi keçərək dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərindən təqdim edilən nümunələr əsasında isimlərin etimoloji təhlili aparılır.

AÇAR SÖZLƏR

isim, kök, etimologiya, semantika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 17.07.2024

Qəbul edilib: 22.08.2024

Etymological Analysis of Nouns in Jalil Mammadguluzade's "My Mother's Book"

Zulfiyya Karimova

Master student, Baku Eurasian University. Azerbaijan.

E-mail: zulfiyyasuleyman@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8013-6889>

ABSTRACT

Language is a phenomenon of a social nature and basically an existence of society. The Azerbaijani language is one of the languages with a colorful and rich semantic system. Nouns are one of the word groups that contain the richness of the vocabulary of the Azerbaijani language. Special preference was given to etymological studies in the study of root words. Studies show that monosyllabic noun roots are older than polysyllabic nouns. Most polysyllabic nouns are formed from monosyllabic roots. With this, polysyllabic nouns have passed a special stage of development and enriched the vocabulary of the language. In the article, an etymological analysis of nouns is carried out based on examples presented from Jalil Mammadguluzade's "My Mother's Book".

KEYWORDS

noun, root,
etymology, semantics

ARTICLE HISTORY

Received: 17.07.2024

Accepted: 22.08.2024

Giriş

Dilin lüğət tərkibinin əsasını kök sözlər təşkil edir. Ən qədim kök sözlərdən biri isə *isimlər* hesab olunur.

Tipoloji təsnifə əsasən Azərbaycan dili iltisqi dillərə aid olub türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Türk dillərinin kök sözləri haqqında ilkin məlumatlar Mahmud Kaşğarının “Divanü-lüğət-it-türk” əsərində verilmişdir. Bu əsər türk dünyasının ilk ensiklopediyası, dil məlumatı kitabıdır. XI əsrdə yaşamış Mahmud Kaşğari qədim türk sözlərinin müxtəlif türk tayfaları arasında fərqli şəkil və mənalarda işləndiyini göstərmişdir.

Əsas hissə

Kök sözlərin yaranmasında *səs simvolizmi* əsas nəzəriyyələrdən biridir. Səs təqlidi nəzəriyyəsinə görə, dil insanın təbiət səslərini təqlid etməklə çıxardığı səslərdən təşkil olunmuşdur. Bu nəzəriyyə iki müddəaya əsaslanır: 1) dildə ilk sözlər səs yamsılamaları olmuşdur; 2) sözdə səslənmə rəmzidir, şeylər müvafiq mənaya malikdir [11, s. 256].

İsimlərin semantik dəyişmələrinə və onların etimoloji aspektdən təhlilinə C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində verilən nümunələrə əsasən nəzər salaq.

*“Xanımcan, and olsun Allaha, keçən ay sarı əbrəş kərəni canavar dağıdanda Zaman bir gün axşama kimi tütək çaldı, mən axşama kimi **bayatı** deyib ağladım”* [10, s. 460].

Bayatı

1. Azərbaycan xalq musiqisində həzin bir hava adı. *Bayatı çəkmək (demək) – Külli Qarabağın abi-həyatı; Nərmü-nazik bayatıdır, bayatı* (M. V. Vıdadi). ...*Çoban da bayatı nəğməsini tütəyində ucaltdı* (S. S. Axundov).

2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında nəzm formalarından biri.

Bu bağça bar olunca,
Heyvalar nar olunca,
Çatlayır dəli könlüm
Sən mənə yar olmayınca [1, s. 249].

“Bayatı” sözünün *Bayat* tayfasının adı ilə bağlı olmasına dair bəzi mülahizələr mövcuddur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın fikrincə, bayatıların yaratdıqları ədəbiyyata *bəyatı* adı verilmişdir ki, bu gün belə yurdumuzda məşhur,

hafizəmizdə iz qoyan bəyatılar bəyat elinin hünəri və o xalqın nümunəvi qabiliyyətidir. Bəyatı söyləmək, bəyatı çağırmaq şərəfi bəyatlılara və o istedadlı elə aiddir ⁵. Bununla əlaqəli olaraq, professor Bəşir Əhmədov qeyd edir ki, "Göyçə gözəlləməsi" yer adı ilə bağlı olduğu kimi, *bayatı* da tayfa adı ilə əlaqədar ola bilər. İ. Abbasov "Ulu nəğməmizin adı" adlı məqaləsində göstərir ki, "*bayatı*" sözü *ayıtmaq* feili zəminində yaranıb. Bu söz həm forma, həm də mənaca dəyişmiş variantda başqa dillərdə də işlədilir: ukraynalılarda *bayatı*, çexlərdə isə *bayiti* "danışmaq" anlamını əks etdirir. Rusların *bayu* sözü də elə "danışmaq" sözü ilə bağlıdır. Bunlar *ayıtmaq* feili ilə bağlı kəlmələrdir [5, s. 41]. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənmiş "boy-boylama" ifadəsi də *söz söyləmək*, *demək* mənalarına uyğun gəlir. Bayatı-Kürd muğamının adında olan *bayatı* ifadəsi də oxunma üsulu kimi bu mənaya daha çox yaxındır.

"Anamın kitabı" əsərində verilən digər bir nümunəyə diqqət edək.

"...otaqda oturub tək Rüstəm bəy öz yerində; **gözlərində** çeşmək, oxuyub yazmaqla məşğuldur" [10, s. 438].

Göz

Türk dillərində *qöz//güz//kös//qüz* formalarında işlənir. Bu isim etimoloji baxımdan *gö+z* şəklində formalaşmışdır. Adətən, türkologiyada -z cəmlik, ikilik bildirən şəkilçi kimi səciyyələndirilir. Məsələn, *biz*, *diz* sözlərində -z kəmiyyət şəkilçisidir. *Göz* isminin qədim variantı *köz* şəklindədir: *jana iki közi körmaz erti* (onun iki gözü də görmürdü). V. Aslanovun fikrincə, qədim Azərbaycan yazılı abidələrində işlənən *görlü* və *gözəl* sözləri də "gö" kökündən yaranmışdır. Hal-hazırda uyğur dialektində "*kö*" *baxmaq*, *görmək* mənasında işlənir [11, s. 56].

A. Axundov "göz" sözünün *gör* (daha qədim forması *gö:r*) feilindən yarandığını ehtimal edir [2, s. 296 – 297]. *Göz* ismi klassik mənbələrimizdə də bu mənanı ifadə etmişdir:

Canda ki, eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə?

Gözdə ki, görmək olmadı, nuri-bəsər, nə faidə? [15, s. 28]

Göz isminin qeyri-türk dillərində də leksik paralelləri mövcuddur. Nümunə olaraq, ingilis dilində işlənən *gaze* sözünün "baxış", "nəzər-diqqət", "baxmaq", "gözləri ilə süzmək" kimi mənalarını göstərmək olar.

⁵ <https://525.az/news/116753-mugamlarimizda-bayat-gizlincleri-mustafa-cemenli>

Əsərdə verilən digər nümunəyə əsasən “kişi” sözünün etimoloji təhlilinə nəzər salaq.

“A kişi, hələ bilmirəm bu nə deyir ey!” [10, s. 443]

Kişi

1. Cinsə görə qadının əksi, erkək. *Mən gözümlün ağı-qarası olan bu qızımı bax bu kişiyə ərə verirəm* (Ü. Hacıbəyov);

2. Mərd, namuslu, sözündə sabit adam. *Bu, kişiyyə yaraşan hərəkət deyil. – Özünə kişi deyən kimsə sədəqət sənətin işlər* (M. P. Vaqif) [1, s. 714].

Bu sözün türk dillərinin dialekt və şivələrində də ilkin və geniş mənaları mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Altay dilinin şimal dialekti olan tuba-kijilərin dilində *kiji* “adam”, “ər” anlamındadır [12, s. 102]. Görünür ki, *kişi* isminin semantikasi ən çox Azərbaycan dilində daralmışdır.

Bu söz “Oğuznamə”də “insan” anlamındadır: *“Hər kişi kəndü dərdindən söylər”* [13, s. 170]. “Kişi” sözü həm müasir türk dilində, həm də Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələrinin dilində “adam”, “insan” mənasını bildirmişdir:

Kişi yavuz işə etsə bünyad,

Son ucu andan alır haqqın ustad [4, s. 107].

Ərəb dilindən alınma olan “adam”, “insan” sözlərinin təsiri ilə Azərbaycan dilində “kişi” ifadəsi mənə cəhətdən daralmış və insanın yalnız cinsə görə növünü bildirmişdir.

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında daha çox müasir Azərbaycan dilində işlənən *cins* mənasında işlənmişdir. *“Bəndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu; Bənim suçum nə oldu, kim qara otağa qondurdu?; Kişi malına qıymayınca adı çıxmaz; Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncirlə buğayı tutmuşlardı”* [7, s. 24 – 27].

M. Kaşğarinin lüğətində həmin söz “adam”, “insan”, “şəxs”, “xalq”, “qadın” mənalarında verilmişdir [8, s. 305]. M. Kaşğari eyni zamanda qədim türk dillərində “*kis*” sözünün “*qadın*”, “*arvad*” anlamında işləndiyini də qeyd etmişdir [8, s. 305]. Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələrinin dilində də “*adam*”, “*insan*” mənasını bildirmişdir:

Yamanlıq sansa bir kişi işinə,

Son ucu sandıq gəlir başına [4, s. 93].

Bu alınma sözlər digər türk dillərinə keçsə də, həmin dillərdə ilkin mənə (insan) mühafizə edilmişdir.

Əsərdən verilən digər nümunələrə diqqət edək.

"*Alıram ağacı əlimə (Qurbanın əlindən çomağı alır)...*" [10, s. 460].

Ağac

Bu isim qədim türk yazılı abidələrində işlənən -ı "ağac", "kol", "bitki" kökündən yaranmışdır. Yəni *ağac* ismi etimoloji baxımdan *ı+ğac* şəklində formalaşmışdır [11, s. 58]. Qədim türk dilində *ığaç*, *yığac* şəklindədir [14, s. 37 – 56]. A. Axundov *ağ//aq* ağmaq feilinin kökü kimi "çıxmaq" mənasını bildirən söz olduğunu bildirmişdir: *bulut a:ğdı* (bulud çıxdı). -ac//aç şəkilçisi isə feildən isim düzəldən qədim şəkilçidir: *sıx+ac*; *tıx+ac*. Belə ki, ağac "ağmaq" feilindən yaranaraq *bitən*, *çıxan* mənalarını ifadə etmişdir [2, s. 448]. M. Kaşğarının lüğətində *yığaç* formasında verilmişdir [8, s. 677].

"*Həmişə gəzdiyimiz və yaşadığımız yerlər çəmənələr, laləli və çiçəkli dağlar, daşlar; içdiyimiz nədi? Bulaq suları və pak qoyun südü*" [10, s. 460].

Bulaq

1. Yer in altından sızıb çıxan sərin, soyuq su mənbəyi, çeşmə, qaynaq. *Bulaq başdan bulanar* (Atalar sözü). *Camaatın qara su içməkdən hamısının qarnı şişib; çalışıb kəndə bir bulaq gətirmək lazımdır* (Ə. Haqverdiyev) [1, s. 356].

M. Kaşğarının lüğətində "*bu*" kökü "buxar, buğ" anlamında verilmişdir. Baba Məhərrəmli qeyd edir ki, bulaq ismi "su" kökündən yaranmışdır. Qədim yapon dilində -*bi* kökü "bulaq", "çay", "quyu" mənalarını ifadə etmişdir. Dünya dillərində *b//p* refleksi ilə *bu//pu* "su" kökünün izləri müşahidə olunur. Məsələn, latınca *potus* – içilmiş, *plüo* – yağış yağmaq; yunanca *potoç* – içməli; ingiliscə *pool* – gölməçə, nohur, *bath* – hamam, yuyunmaq, *pour* – axmaq, tökülmək mənalarını bildirir [11, s. 67].

"*Dəxi o əsrlər keçibdi ki, qızı zornan istəmədiyi adama ərə verirdilər*" [10, s. 444].

Ər

1. Arvadın qanuni və məhrəm yoldaşı olan kişi, zövc. *Dedi kim, bu məzarıdır ərimin; Ol üzü gül, boyu sənubərimin* (S. Ə. Şirvani). *Zeynəb... ərinə* deyirdi: – *Bilmirəm, mən olmasaydım, sən... necə yaşaya bilərdin?* (S. S. Axundov) *Arvad qab dəsmalı ilə yaşarmış gözlərini silib ərinin qabağında döyükdə-döyükdə qaldı* (S. Rəhman).

2. Sözündə möhkəm, mərd, qəhrəman, igid, qoçaq.

Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir,

Yamanlığa yaxşılıq *ər* kişinin işidir (Atalar sözü) [1, s. 122].

B. Məhərrəmli qeyd edir ki, "*e*" səsinin ulu türk dilində sonralar yarandığını nəzərə alsaq, "*ər*"in "*er*" variantından qədim olması ehtimalı daha real görünür. Deməli, bu sözün praformasını türk dilləri üçün *ər* şəklində rekonstruksiya etmək olar [12, s. 149].

M. Kaşğari *ər* isminin “kişi”, “adam” və “insan” mənalarında işləndiyini göstərmişdir [8, s. 179]. F. Cəlilov qeyd edir ki, bu sözün türk dillərində *ar//er//yər//ey* kimi müxtəlif variantları olmuşdur. Onun fikrincə, *ər* sözü daha dərin qatda “məkan”, “yer”, “hərəkət”, “adam”, “kişi” mənaları üzrə semantik parçalanma keçirmiş *ar//er* morfemi ilə bağlıdır. Bununla yanaşı ehtimal edir ki, alman dilindəki *herr* (knyaz), latın dilindəki *erus//herus* (knyaz) sözlərinin kökündəki *er//her* sözü həmin dillərə daha qədim dövrlərdə türk dilləri ilə əlaqə nəticəsində keçmişdir. Bu sözü geniş regiona çıxaran saklar ola bilərdi, çünki yunan tarixçisi Herodot *ər* (*eor*) sözünün sak dilində “kişi” anlamında işləndiyini qeyd edir [3, s. 141 – 142].

Ər sözünün qeyri-türk dillərində paralellərinə nəzər salsaq, ingilis dilində “*hero*”, italyan dilində “*eroe*”, rus dilində “*зепой*”, portuqal dilində “*heroi*”, fransız dilində “*heros*” “qəhrəman” mənalarını ifadə etmələri *ər* kökü ilə homogen olmasını ehtiva edir.

Qədim mifoloji qaynaqlarda da *ər* isminin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu fakt da *ər* sözünün ən qədim söz köklərindən biri olduğunu bir daha sübut edir. Təsadüfi deyil ki, yunan mifologiyasında *Ares* adlı müharibə Allahı olmuşdur. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan etrusk dilinin mətnlərində də *Ares* “ilahi qüvvə”, “tanrı” mənasını ifadə edir. Həmçinin ərəb mifologiyasında *Aarra* “tanrı adı” anlamındadır. Qədim türk etnonimlərindən olan *arıs* adı da *ər//er//ar* kökündən yaranmışdır [12, s. 160].

Ər ismi “qəhrəman” mənasını Ucar, Şamaxı şivələrində işlənən “ərdəmli” sözündə qoruyub saxlamışdır. Bu söz uyğun olaraq, “hünərli” mənasında işlənir. *Ər* sözü klassik yazılı qaynaqlarımızda daha çox “kişi” mənasındadır:

*Ərənlər ər yolunda ər tək gərək,
Meydanda ərəkək kişi nər tək gərək.
Yaxşı-yaman, qatı-yumşax olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi ərəkək gərək* [9, s. 12].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *ər* ismi “igid”, “qəhrəman”, “kişi” mənalarındadır:

*Qaranqu axşam olanda günü doğan,
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi duran...* [7, s. 41]

Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin şeirlərində də *ər* sözü “igid” mənasında işlənmişdir:

Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini,
Bunca namərdi görün bir *ər* qıyarlar ağrımaz [6, s. 308].

Nəticə

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tədricən dil də inkişaf etmişdir. Bu inkişaf nəticəsində müxtəlif söz kökü formaları meydana gəlmişdir. Aydın olur ki, bu inkişafın əsasında müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərən forma və məna keçidləri, ümumilikdə semantik hadisələr də əsas rol oynamışdır. Bu məqamların aydınlaşdırılmasında etimoloji tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). I, II cild. Bakı, Şərq-Qərb. 792 s.
2. Axundov A. (2003). Dil və ədəbiyyat. I cild. Bakı, Gənclik. 660 s.
3. Cəlilov F. (1988). Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif. 285 s.
4. Dastani-Əhməd Hərami. (2004). Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, Şərq-Qərb. 120 s.
5. Əhmədov B. (2015). Etimologiya lüğəti. Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı, Altun kitab. 287 s.
6. İmadəddin Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, "Lider" nəşriyyatı. 345 s.
7. "Kitabi-Dədə Qorqud". (2004). Bakı, "Öndər" nəşriyyatı. 375 s.
8. Kaşğari M. (2006). Divanü-lüğət-it türk. IV cild. Bakı, Ozan. 752 s.
9. Qazi Bühranəddin. (2005). Divan. Bakı, Öndər. 728 s.
10. Cəlil Məmmədquluzadə. (2004). Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı. 663 s.
11. Məhərrəmli B. (2018). Azərbaycan dilində isim kökləri. Bakı, Elm. 138 s.
12. Məhərrəmli B. (2012). Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı, Elm və təhsil. 399 s.
13. Oğuznamə. (2006). Bakı, Şərq-Qərb. 213 s.
14. Rəcəbli Ə. (2001). Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" nəşriyyatı. 191 s.
15. Şıxıyeva S. (2019). Nəsimi şeiriyyətinin fərdi özəllikləri. Bakı, Azərbaycan şərqşünaslığı, № 1, 32 s.